

”אדם הגון, לורק לא היה יהודי”: ייצוגים של יהודים/ות

באוספי פתגמים הונגריים מהמאות התשע־עשרה

והעשרים*

אילנה רוזן

הפתגם הוא סוגה ספרותית־עממית הנמנית עם הסוגות הקטנות או המינוריות של הספרות העממית, כגון בדיחות, חידות, כינויים, הקדשות וכיתובים קצרים (למשל על מצבות, או להבדיל, במודעות היכרות או שידוכים), ובעת האחרונה גם פרסומות, מדבקות או סטיקרים ושלטים במגוון סוגי המדיה. פתגמים, כמו יתר הסוגות הללו, הם יחידות שיח קצרות והצהרתיות, ומשום כך לרוב לא ייחקרו במבודד, קרי: לא ייחקר פתגם אחד, אלא תמיד מקבץ פתגמים, ותמיד יובא בחשבון הקשרם הרחב, כגון מטרות השימוש בהם, הדרכים שבהן נרשמו ותועדו ועוד. בתוכם ובמטרתם פתגמים מעבירים מסרים פסקניים למדי על האופן שבו העולם פועל ועל האופנים שבהם עלינו לחשוב, להרגיש, לפעול ולחיות בו. הן בקרב אומריהם ואומרותיהם הן בקרב קהלי היעד שלהם, פתגמים נתפסים כאמיתות ומתקבלים כציוויים שיש להישמע להם. ישנם גם אנטי־פתגמים, שצורתם והופעתם היא כשל פתגמים מסורתיים אך מסריהם חתרניים – הן ביחס לתוכם הן ביחס לעצם תוקפם;¹ וכן ישנן אמירות תיאוריות, נרטיביות או מטפוריות, השונות בצורתן ובמבנה שלהן מן הפתגם אך פעולתן דומה לשלו, כפי שאפרט בהמשך מאמר זה. בקרב קהילות הדוברים/ות כמעט אין הבחנה או הבדלה בין פתגמים ואמירות. משום כך, במאמר הנוכחי ובכלל עבודתי על פתגמים אני כוללת גם אמירות, ומבחינה בין אלה לאלה לפי הצורך והעניין.² פתגמים ואמירות עשויים לכלול חרוזים ומשחקי מילים כאמצעי לזיכרון ולשם שעשוע, או לחזור בפשטות על עובדות ידועות כדי להעביר מסרים של סמכות וכוח. חקר הפולקלור בוחן בין השאר את מעמדם של הפתגמים והאמירות כזיקוק של חוכמה עממית וכעין אמת, ולפיכך, בבחינתם בקרב

* מאמר זה הוא תרגומה של אילנה צ'יפמן למאמרי: Ilana Rosen, “The Representation of Jews in Nineteenth—and Twentieth-Century Hungarian Proverb Collections”, *Hungarian Cultural Studies* 10 (2017), pp. 68-80, שעודכן מאז פרסומו. אני מודה לצי'פמן על התרגום ועל התאמת הטקסט לקוראים ולקוראות בעברית.

1 Andrey Reznikov, *Old Wine in New Bottles—Modern Russian Anti-Proverbs*, Burlington, VT: University of Vermont, 2009

2 Ilana Rosen, *Soul of Saul: The Life, Narrative, and Proverbs of a Transylvanian-Israeli Grandfather*, Burlington, VT: University of Vermont, 2011, p. 26n35

קבוצות גדולות – כגון קהילות לאומיות, אתניות ואזוריות, קהילות גיל, מגדר, אמונה או דת, סגנון חיים, מקצוע ועוד – הם נתפסים כשיקוף של הרוח, הזמן והמקום של העם או הקבוצה המשתמשים בהם.

אפשר להגות פתגמים ואמירות, לאמצם ולחזור עליהם, לדחותם ולשנותם, ואפילו לעוות את משמעויותיהם כדינמיקת יצירה אנטי-פתגמית, אך ללא מפעלי תיעוד שיטתיים, הם לא יהיו ידועים לא/נשים שמחוץ למעגלי המשתמשים/ות המיידים בהם. על כן, איסוף פתגמים ואמירות ושימורם – אם ברשימות אלפביתיות לפי מילות המפתח שבהם, אם בחלוקה לקבוצות לפי תוכניהם ונושאייהם ואם באופן אסוציאטיבי כלשהו – הם נוהג עתיק יומין. בתרבות היהודית, ספר משלי התנ"כי, המיוחס למלך שלמה, הוא דוגמה לאוסף פתגמים ודברי חוכמה עתיקי יומין המשמשים נר לרגלי א/נשים מסורתיים/ות עד עצם היום הזה; ובאירופה של המאה התשע-עשרה, בעת ההתעוררות הלאומיות, רווחה בקרב מדינאים, הוגים/ות וסופרים/ות התפיסה כי רוח העם או האומה מוטבעת ומתבטאת בסיפורים ושירים עממיים ובדברי חוכמה כגון פתגמים ואמירות. בקרב חוקרי/ות פולקלור באותה עת הולידה התפיסה הזאת מפעלי ענק של תיעוד יצירות וסוגות עממיות שונות, כגון אגדות ומעשיות, וכמותן גם סוגות עממיות קטנות או מינוריות כגון פתגמים ואמירות. מפעלים אלה נמשכו גם לאורך המאה העשרים; חוקרי/ות פולקלור מקצועיים ואספנים/ות חובבים רשמו ותיעדו אקזמפלרים רבים מכל היצירות הללו, והעמידו אוספים שהיו הן למקורות חיוניים למחקר, הן לספרים פופולריים ואהובים על הקהל הרחב. כיום, לאור השפעתה המתעצמת של המדיה האלקטרונית, רבים מתוצריהם של כל מפעלי התיעוד הללו הולכים ונחשפים לקהלים גדלים ומתרחבים.

מאמר זה בוחן את אופני הייצוג של יהודים/ות בכמה וכמה אוספי פתגמים ואמירות הונגריים מהמאות התשע-עשרה והעשרים. כיום דווקא האוספים המוקדמים שבהם נגישים יותר, וזמינים ברשת תודות לספרייה האלקטרונית ההונגרית (*Magyar Elektronikus Könyvtár*), ואילו האוספים המאוחרים יותר נגישים פחות, כיוון שרובם עדיין קיימים רק בספרים מודפסים, שחלקם נדירים או קשים להשגה. בבסיס המאמר עומדים ארבעה אוספי פתגמים ואמירות מהמאה התשע-עשרה ושלושה אוספים מן המאה העשרים.

הראשון באוספים הוותיקים הוא ספר הפתגמים ההונגרי, שערך המשורר והפילוסוף יאנוש אַרְדֵי (Erdélyi, 1868–1814) ופרסמה האגודה הספרותית-תרבותית קישֶפֶלֹדִי (*Budapest Kisfaludy Társaság*). אגודה זו, ברוח זמנה, תמכה בשימור הפולקלור ההונגרי ובפרסומו ובהנחלתו בקרב הציבור, וארדי נמנה עם חבריה הבולטים. האוסף השני הוא כרך בהוצאה עצמית מאת אַנְדֹר שִירִשָקָה (Sirisaka, 1859–1901), איש העיר פִיץ' (בזמנו, פִיץ'ט), הנושא אותה כותרת בדיוק כמו הספר בעריכת ארדי. השלישי הוא כרך ארוך ומפורט מאת אֶה־מַרְגֵלִיץ' (מרגליות, Margalits, 1849–1940), שכותרתו פתגמים ואמירות פתגמיות בהונגרית. אוסף זה הוצא לאור בידי האקדמיה ההונגרית למדעים (MTA, Magyar Tudományos Akadémia), בתמיכתה של אגודת קישפלודי (שפרסמה את ספרו של ארדי), אם כי באותה עת היא כבר חדלה להתקיים כאגודה. מרגלִיץ', חוקר וסופר יהודי – שבניגוד למקובל בקרב האינטליגנציה היהודית-הונגרית

בזמנו ומאוחר יותר, מעולם לא שינה את שם משפחתו העבריי-יהודי לשם הונגרי – היה מחברם של עשרות מחקרים וחיבורים, שרבים מהם הוקדשו לפתגמים ולאמירות.³ בניסיונותיי להבין את פירושיהם של פתגמים או אמירות מוזרים וסתומים שמצאתי בשלושת האוספים שלעיל, כגון "לא בפנים ולא בחוץ, כמו היהודי" בתוך הסוס" (Se) "kin se ben, mint a zsidó a lóban), ו"הוא נמצא בפנים, כמו היהודי בתוך הסוס" ("Benne van, mint a zsidó a lóban") (Margalits Ben/ne) (ואין הכוונה למעין סוס טרויאני, כפי שאסביר בהמשך המאמר), מצאתי מקור מוקדם משלושתם, שפורסם בראשית המאה התשע-עשרה, וזהו האוסף הרביעי העומד בלב מחקרי הנוכחי. מקור זה הוא קובץ של טקסטים שונים שכותרתו ביטויים ואמירות מופתיים בהונגרית.⁵ הוא חובר כספר ללימוד השפה ההונגרית בידי אַנְדֶרְשׁ דוּגוֹנִיץ' (Dugonics, 1740–1818), מחנך וסופר איש העיר סֶגֶד. אף שספרו של דוגוניץ', שראה אור אחרי מותו, אינו אוסף פתגמים ואמירות בצורתו ובהתכוונותו, הוא כולל פתגמים ואמירות רבים, וכן הסברים המשקפים את גישתו של המחבר, וסביר להניח שגם את רוח הזמן, המקום והחברה שבהם הוא חי ויצר. כיום מאוגדים יחדיו ספרו של דוגוניץ' ושלושת האוספים האחרים מן המאה התשע-עשרה שמניתי, בקובץ כולל של הספרייה האלקטרונית ההונגרית, שכותרתו אמירות פתגמיות ופתגמים ישנים בהונגרית, בצירוף הקדמה מאת חוקר הפתגמים טֶמֶשׁ פוֹרְגָאֵץ'.⁶ בר־זמנית, כאמור, כל אחד מארבעת האוספים הללו מופיע גם כקובץ עצמאי באתר הספרייה האלקטרונית ההונגרית.

זה כמה עשורים, נוסף על למידת טקסטים ספרותיים ותרבותיים במוצהר, עוסקים מחקרי תרבות ברחבי העולם גם בחומרים ובמקורות מידע "יבשים", כגון ספרים ללימודי שפות (כמו ספרו של דוגוניץ'), מילונים ולקסיקונים, כדי להבין לעומק את עולמותיהן של הקבוצות והחברות המשתמשות בהם. דוגמה למחקר מסוג זה בתרבות ההונגרית הוא מחקרה של אווה סולוֹשִׁי: דמויות נשים וגברים במילונים הונגריים מודרניים, שבו

János Erdélyi, *Magyar közmondások könyve*, Budapest: Kisfaludy Társaság, 1851, <http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/0002/0.html>; Andor Sirisaka, *Magyar közmondások könyve*, Pécs: Szerző tulajdona, 1890, <http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/0004/15687.html>; Ede Margalits, *Magyar közmondások és közmondásszerü szólások*, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1896, <http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/0003/0.html>. כל ציטוטי הפתגמים והאמירות במאמר זה לקוחים מן המקורות הללו ומן המקורות המוזכרים בהערות 5 ו-8 שלהלן, ומראי המקום שלהם יצוינו בסוגריים, בפירוט שם המחבר/ת ומקום הפתגם או האמירה בספר. כל התרגומים מהונגרית במאמר זה הם שלי, א"ר.

4 שלא כמו בעברית ובדומה לשפה האנגלית, בהונגרית כינויי הגוף אינם מזוהים מגדרית, אלא מצביעים על זכר/ים ועל נקבה/ות כאחד. בציטוטי במאמר הנוכחי, כדי להימנע מסרבול ומפני שרק מעט מאוד פתגמים ואמירות עוסקים חד-משמעית בנשים, נמנעתי מהוספה שיטתית של לוכסנים לסימון האפשרות של התייחסות לשני המגדרים.

5 András Dugonics, *Magyar példa beszédek és jeles mondások*, Szeged: Orbán Grün, 1820, <http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/0001/27.html>

6 Tamás Forgács (ed.), *Régi magyar szólások és közmondások*, Budapest: Arcanum Adatbázis Kft., 2004 <http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/index.html>

היא בוחנת את הסברי המונחים בכמה וכמה מילונים הונגריים עכשוויים מנקודת מבט מגדרית. סולושי מראה במחקרה כי במקרים רבים, ולמרות הטענות לשוויון מגדרי ברוח הקומוניזם ובהשפעתו, ההסברים המילוניים התמימים-לכאורה מציגים תפיסות אנטי-נשיות מובהקות. סולושי הציגה, למשל, את ההבדל בין המשפט המדגים "אביו היה פרופסור נערץ לבילוגיה" לבין המשפט המדגים "אימו הייתה רופאה כללית ללא התמחות"⁷. מן הפערים הללו עולה כי גם חומרי לימוד ויעץ ניטרליים לכאורה עשויים להכיל ולשקף את אמונותיהם והטיותיהם של מי שהכינו אותם, ובהרחבה: של החברה והתרבות שבה נוצרו. כך הוא הדבר גם בנוגע לארבעת האוספים שסקרתי כאן, ובייחוד לספר הלימוד של דוגוניץ'. בחינה רחבה של פרסומיהם האחרים של כל ארבעת המחברים והעורכים של האוספים הללו מבהירה עד כמה כולם, לרבות היהודי מרגליץ', היו שותפים להתעניינות שרווחה בתקופתם ובארצם ביחס לעם ההונגרי ולרוחו – התעניינות שבאה לידי ביטוי בשירי עם, בסיפורי ילדים ובפתגמים ובאמירות. אולי משום כך זכו כל הארבעה לפרסומים רבים, שנכללו במפעלי תיעוד ושימור של אוצרות השפה, הספרות והפולקלור ההונגריים. כפי שאציע בהמשך, ייתכן שנקודת מוצא זו השפיעה על בחירותיהם של המחברים לכלול פתגמים ואמירות מסוימים או להשמיטם, ולהדגיש או להמעיט בערכם של חלקים בעבודותיהם, כחלק ממאמציהם לשמר דימוי מגובש למדי של העם ההונגרי, ולהתעלם מ"אחרים" שחיו בקרבו או אף להביע זלזול בהם – ובעיקר אמורים הדברים ביהודים ובצוענים.

הראשון משלושת האוספים מן המאה העשרים שסקרתי למאמרי הוא 750 פתגמים הונגריים של חוקר הפתגמים ההונגרי הנודע ג'ול'א פֶּצוֹלָאי. רבים מהפתגמים באוסף זה חוזרים ומופיעים גם בכרך השוואתי מאוחר יותר של פצולאי, הוא השני באוספים מן המאה העשרים במחקר זה, הכולל מאה ושישה פתגמים במגוון שפות: פתגמים אירופיים בחמישים וחמש שפות ומקביליהם בערבית, פרסית, סנסקריט, סינית ויפנית. האוסף השלישי והאחרון נערך בידי חוקרת הפתגם ההונגרייה גבריאלה וו, וכותרתו: אדם אמיתי מדבר אמת: פתגמים מהפולקלור הרומני-הונגרי.⁸ ישנם, כמובן, עוד אוספי פתגמים הונגריים בני זמנם, בעיקר קבצים פופולריים שנועדו לעיניהם ולהנאתם של קהלים משכילים אך לאו דווקא אקדמיים, אך שלושת האוספים המרכזיים הללו מייצגים את האחרים במלאות מבחינות רבות, ובהן, לענייננו, מיעוט ההתייחסות ליהודים/ות באוספי פתגמים הונגריים במאה העשרים.

חיפושיי בשבעת האוספים ההונגריים של פולקלור פתגמי מאתיים השנה האחרונות העלו כי בארבעת האוספים מהמאה התשע־עשרה נוכחותם של פתגמים ואמירות

Éva Szöllősy, *A férfiak és a nők képe modern értelmező szótárainkban*, Budapest: 7 Eötvös Loránd Tudományegyetem Kiadó, 2015

Gyula Paczolay, *750 Magyar közmondás*, <https://mek.oszk.hu/00200/00242/00242.htm>; Gyula Paczolay, *Európai közmondások: 55 nyelven—arab, perzsa, szanszkrit, kínai és japán megfelelőekkel*, Veszprém: Veszprémi Nyomda, 1997; Gabriella Vő, *Igaz ember igazat szól: közmondások a romániai Magyar folklórból*, București: Kriterion Könyvkiadó, 1989 8

העוסקים ביהודים/ות ניכרת, ואילו בשלושת האוספים מן המאה העשרים נוכחות זניחה. באוספי המאה התשע־עשרה מצאתי שלושים ותשעה אקזמפלרים בספרו של דוגוניץ', תשעה־עשר באוסף של ארדיי, אחד־עשר אצל שירישקה ויותר מארבעים באוסף הנרחב, בעריכתו של מרגליץ'. בסך הכול הניבו חיפושיי בחלק זה של הקורפוס כמאה ועשרה אקזמפלרים, אך בניכוי פתגמים ואמירות רבים שחזרו על עצמם, במלואם או בחלקם, הגעתי לכשבעים עד שמונים פתגמים ואמירות על יהודים/ות, ומהם אציג בלשונם במאמר זה כחמישים פתגמים ואמירות. לשם ההשוואה אציין כי ארבעת האוספים הללו עוסקים גם במיעוטים וזרים אחרים בחברה ההונגרית: בספרו של דוגוניץ' ישנם כעשרים פתגמים ואמירות על א/נשי הרוֹמָה (שבזמנו נקראו צוענים/ות, ובהונגרית: Cigány או Czigány), וכן פתגמים ואמירות בודדים על בני ובנות העם הטורקי, הגרמני, היווני, הפולני והרוסי; באוסף של שירישקה היחס המספרי לעמים זרים בחברה ההונגרית דומה לזה שאצל דוגוניץ', בתוספת שתי אמירות על רומנים/ות ממחוז וולֶכְיִיָה (המכונים אולָה, Oláh); האוסף של ארדיי מתמקד בעיקר בצוענים/ות כעם זר או "אחר", ומציג יותר מחמישים פתגמים ואמירות בעניינם, וכן עשרה פתגמים ואמירות על טורקים/ות, עשרה על גרמנים/ות, ארבעה על יוונים/ות, שניים על פולנים/ות ואחד על איטלקים/ות; ובאוסף של מרגליץ' ישנם עשרים וחמישה פתגמים ואמירות על צוענים/ות, אחד על איטלקים/ות ואחד על רוסיים/ות. ככלל, הרוב המכריע של הפתגמים והאמירות הללו, בכל ארבעת האוספים ובהתייחס לכל הקבוצות שמנית כאן, הוא מזלזל ומלגלג, ולעיתים קרובות מבקר טיפשות או מגרעת סטראוטיפית אחרת המיוחסת לקבוצה האמורה. למשל, הצוענים והצועניות מוצגים באופן גורף כעצלנים, כמלוכלכים, כשקרנים, כראויים למכות, כחסרי טעם וכמופקרים. מסקירת ייצוגיהן של הקבוצות השונות בפתגמים ובאמירות ההונגריים מן המאה התשע־עשרה עולה כי רק הצוענים/ות זכו לאותה תשומת לב (שלילית) כמו היהודים/ות, במספר הפתגמים והאמירות ובתוכם, אך הדימוי הכללי של הצוענים/ות פחות מגוון, ולרוב גם פחות עוין כלפיהם מאשר הדימוי של היהודים/ות באותם אוספים.

גם נשים הן קבוצה מובחנת הזוכה להתייחסות משלה בארבעת האוספים מהמאה התשע־עשרה. כפי שעולה מכמה וכמה מחקרים שבחנו פתגמים ואמירות על נשים, במקומות רבים ובתרבויות שונות, הפתגמים והאמירות מסוג זה נועדו בעקיפין, גם אם לא בעידון רב, לחנך בנות ונשים להתנהגות הרצויה בעיני החברה שהן חיות בה: להיות צנועות, חרוצות, כנועות, פוריות ולא דברניות; ולפסול את התכונות ההפוכות לאלה.⁹ דוגמה לכך היא הפתגם ההונגרי "יפה שתיקה לאישה" ("Hallgatással szép az asszonyember" (Erdély, 284). ככלל, אף שהפתגמים והאמירות על נשים פוגעניים

9 Lois Kerschen, "Proverbs about Women: From the Pacific Northwest and California", *California History* 79, 1 (Spring 2000), pp. 62-69; Jeylan Wolyie Hussein, "A Discursive Representation of Women in Sample Proverbs from Ethiopia, Sudan, and Kenya", *Research in African Literatures* 40, 3 (Fall 2009), pp. 96-108; Grace Diabah and Nana Aba Appiah Amfo, "Caring Supporters or Daring Usurpers? Representation of Women in Akan Proverbs", *Discourse & Society* 26, 1 (2015), pp. 3-28

וסקסיסטיים, ניכר בהם כי נועדו לשפר את הנשים ולעצבן כחלק מן החברה, ובמקרה הזה החברה ההונגרית, ואילו הפתגמים והאמירות על מיעוטים זרים באותה החברה מוקיעים ומדירים אותם.

באוספים מן המאה העשרים, המשקפים את העידן הקומוניסטי והתקופה שאחריו, אין כמעט התייחסות ליהודים/ות, להוציא שתי אמירות באוסף הפולקלור הרומני-הונגרי (של חבל טרנסילבניה, ששתי המדינות חולקות) שפרסמה גבריאלה וו. באמירה הראשונה שבהן נמנו היהודים/ות ברשימה של “אחרים” שמוטב לחשוש מהם או לחשוך בהם: “יש לפחד מידידותו של רוזן, חיבוקו של יהודי ונקמתו של כומר” (Gróf barátságától, “zsidó ölelésétől, pap bosszújától kell félni” (Vöő, p. 98, F 150). באמירה השנייה ה“אחר” הוא קבוצה של יהודים ויהודיות: “תארזו, שרה, משה, יהודי, יום השוק כבר מסתיים” (“Pakolj, Sári, Mózes, zsidó, múlik a vásár”) (Vöő, p. 269, V 83). חוקר הדתות היהודי-רומני אנדרה אוֹיֶשְׁטַאָנוֹ, שבחן את היעלמות היהודים/ות מאוספי הפולקלור של רומניה ושל מקומות אחרים במרכז אירופה ובמזרח אירופה, מסביר שהיא אירעה בעקבות הטאבו שהטיל הקומוניזם על ההנחה וההצגה של יהודים/ות כקבוצה נפרדת בתרבויות אלה.¹⁰

כפי שאדגים בהמשך, במאה התשע-עשרה, כשהיהודים/ות עדיין נכללו באוספי הפתגמים והאמירות ההונגריים, הם הוצגו בעקביות כחסרי אמונה או כמי שמאמינים בדת הלא נכונה, כבלתי ישרים, כתאבי בצע, כחלשים פיזית וכמכוערים עד כדי דחייה. הייצוג השלילי והסטראוטיפי של יהודים/ות, כמו של מיעוטים דחויים אחרים בארצות אירופה, כפי שהראו זה כבר חוקרים כגון וולטר פ' זֶנְר ווולפגנג מֵיֶדֶר,¹¹ וכן עצם נוכחותם באוספי המאה התשע-עשרה והיעלמותם מאוספי המאה העשרים, משקפים את ההיסטוריה המשותפת של הונגרים/ות ושל יהודים/ות-הונגרים/ות בשתי המאות הללו. לענייניו של המאמר הנוכחי, המתמקד במאתיים השנים האחרונות, התולדות המשותפים של יהודים/ות והונגרים/ות בהונגריה קיבלו תפנית עם התפתחותן של תנועות השכלה והתעוררות לאומיות ברחבי אירופה במפנה המאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה. בשנת 1867, כתוצאה מן ההתפתחויות הללו, זכו יהודי/ות המדינה לשוויון זכויות או לאמנציפציה, ובשנים שלאחר מכן חיו במעין “תור זהב”. למרות היותה פרוגרסיבית יחסית לזמנה, בדיעבד ברור כי מלבד העמקת הפערים בין יהודים/ות מסורתיים ומודרניים, לא זו בלבד שהאמנציפציה לא פתרה את “שאלת היהודים” במדינה – הדיון שהתנהל בה באותה תקופה בדבר מקום היהודים/ות בחברה ההונגרית – היא אף החמירה אותה.

Andrei Oișteanu, 2009. *Inventing the Jew: Antisemitic Stereotypes in Romanian and Other Central-East European Cultures*, Mirela Adascalitei (trans.), Jerusalem, Lincoln and London: Hebrew University and University of Nebraska Press, 2009, pp. 25-26

Walter P. Zenner, “Stereotyping in Arabic Proverbs”, *Journal of American Folklore* 11 83, 330 (1971), pp. 417-429; Wolfgang Mieder, “Proverbs in Nazi Germany: The Promulgation of Anti-Semitism and Stereotypes through Folklore”, *Journal of American Folklore* 95, 378 (1982), pp. 435-464; Wolfgang Mieder, *The Politics of Proverbs: From Traditional Wisdom to Proverbial Stereotypes*, Madison, WI: University of Wisconsin Press, 1997

בעקבות האמנציפציה התברר כי לעומת היהודים/ות המסורתיים, שחיו בעיירות מרוחקות ונתפסו כמתבדלים מחברת הרוב וכקבוצה חלשה מבחינה סוציו-אקונומית, יהודי/ות הערים הגדולות, המודרניים, המשכילים והמקצועיים, נתפסו כמי שמסותרים או מסווים את יהדותם בגינונים שאימצו מן החברה ההונגרית הכללית סביבם, וחומסים את משאביה היקרים, כגון השכלה גבוהה ומשרות נחשבות. בראייה זו, גם תהליכים כמו חילון, התבוללות והמרת דת לנצרות לא יכלו לשנות את מוצאם ומהותם של אותם יהודים/ות בעיני בני/ות זמנם הנוצרים. כמה וכמה מן הנובלות של הסופר אהרן אפלפלד, שעסק רבות ביצירתו הכוללת ביהודים/ות שחיו באזורים הצפון-מזרחיים של הממלכה האוסטרו-הונגרית במפנה המאות התשע-עשרה והעשרים ועד השואה, עוסקות במתח שבין היהודים/ות ה"שנים" וה"חדשים" באותם זמנים ומקומות. דמותו של קרל בספר טמיון של אפלפלד היא אולי האקזמפלרית ביותר להמחשת מצב דברים זה ולהמחשת חייהם של היהודים/ות כמי שנעים-ונדים ברוחם בתוכו.¹² במחקר, חוקרת התרבות האמריקנית מרי גלוק חושפת בספרה בודפשט היהודית הנסגרת עד כמה תרמו אותם יהודים/ות מתבוללים ומומרים, שיהדותם הפכה באותה עת למוסווית או לנסתרת, להתפתחות חיי התרבות בבירה ההונגרית במפנה המאות התשע-עשרה והעשרים.¹³

בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים הובילו ההאשמות נגד היהודים/ות לחוקי מכסה (נומרוס-קלאוזוס), שהגבילו את מספר היהודים/ות במערכות השכלה הגבוהה לכדי שיעורם בחברה הכללית. אומנם החוק המקורי, שנחקק ב־1920, תוקן ומותן במידת-מה ב־1928, אך גם לאחר מכן, לאורך כל שנות השלושים ועד סוף מלחמת העולם השנייה, המשיכו רוח החוק והמגמות שהביאו לחקיקתו להשפיע על היחס החשדני והמדיר כלפי יהודים/ות במערכות השונות של המדינה.¹⁴ בשנים 1938–1941 נחקקו בפרלמנט ההונגרי שלושה "חוקים יהודיים", שהגדירו את היהודים/ות במונחים גזעיים, שללו מהם בהדרגה את כל זכויות האזרח שלהם, ולבסוף, בהשראת "הפתרון הסופי" הגרמני-נאצי, הביאו לרדיפה, לגירוש ולרצח רוב יהודי המדינה במחי חודשים אחדים, באביב-קיץ 1944. אחרי מלחמת העולם השנייה, מסוף שנות הארבעים, באו ארבעה עשורים של שלטון קומוניסטי במדינות מרכז-מזרח אירופה, בהשראת ברית המועצות ובהנהגתה, ואיתם נכפו גם השתקה כללית של כל דיבור וכתובה על רדיפת היהודים/ות בזמן המלחמה או על סבלם בתקופה זו, ובכלל על עניינים דתיים ותרבותיים ייחודיים ליהודי/ות המדינות הללו, ובהן הונגריה. בשנת 1989, כשהתפורר הגוש הסובייטי, חזרו

12 אהרן אפלפלד, טמיון, ירושלים: כתר, 1993.

Mary Gluck, *The Invisible Jewish Budapest: Metropolitan Culture at the Fin de Siècle*, 13
Madison, WI: University of Wisconsin Press, 2016

Mária M. Kovács, *Törvénytől sújtva: a numerus clausus Magyarországon, 1920-1945*, 14
Budapest: Napvilág, 2012

סוגיות הנוגעות ליהודים/ות לשיח התרבותי בהונגריה, ועימן התעוררה גם האנטישמיות הישנה, שכעת נוספו בה גם גוונים חדשים כגון אנטי-ישראליות.¹⁵ לאורך המאה התשע-עשרה, הזמן שבו יהודים/ות עדיין יוצגו באוספי הפתגמים ההונגריים, גם אם כזרים, מוזרים, נלעגים ושנואים, סוגיית ייצוגם לפני תרבות הרוב הנוצרית העסיקה א/נשי רוח וספר יהודים/ות לא פחות מאשר את עמיתיהם ועמיתותיהם הנוצרים. החוקר והסופר מרגליץ, שהוזכר לעיל, שנולד וגדל בזגרב (כיום בירת קרואטיה ובעבר זגרב, עיר במחוזותיה הדרומיים של הממלכה האוסטרו-הונגרית) ועבר בבגרותו לבודפשט, היה בקיא בתרבויות העממיות של קבוצות שונות שחיו תחת השלטון האוסטרו-הונגרי. במחקריו הציג או אימץ נקודת מבט השוואתית, רלטיביסטית ובלתי אישית על טיבם ורוחם של חומרי התרבות העממית שחקר. אותו הדבר נכון גם לאַרְמִין פֶלְץ (Flesch, 1866–1944), רבה הראשי של העיירה מוהץ' שבדרום הונגריה, שנרצח באושוויץ. בתחילת המאה העשרים, מלבד כתביו הדתיים, פרסם פלץ מאמר שבו סקר את מופעי ה"יהודי" בפתגמים הונגריים, ובו פירט בשוויון נפש אינטלקטואלי דומה לזה של מרגליץ את תיוגיהם השליליים, החוזרים ונשנים, של יהודי/ות הונגריה בעיני בני/ות ארצם.¹⁶ שני המלומדים היהודים ההונגרים הללו לא יכלו לחזות את שארע בהמשך לרוב יהודי/ות אירופה, ובתוך כך גם ליהודי/ות הונגריה, שהרגישו כחלק מן החברה במדינתם. מנקודת המבט של זמנם, ליהודים/ות נאורים מסוגם של מרגליץ' ופלץ' הייתה רוח האמנציפציה סיבה טובה לראות בייצוג השלילי של יהודים/ות בתרבות ההונגרית שריד מזמנים קודמים, שבהם יהודים/ות הובדלו או התבדלו מכלל החברה, והם האמינו ששייר זה ייחלש, ואולי ייעלם, ככל שיהודים/ות רבים יותר יילכו ויתערו בה.

אך השואה ניפצה את תקוותיהם של אינטלקטואלים/ות יהודיים כגון מרגליץ' ופלץ', וכן של מתבוללים/ות ומומרים/ות אחרים, כמתואר בספרה של מרי גלוק. הקהילה היהודית שחייתה בהונגריה רבתי (ובכלל זה האזורים שהשתייכו בעבר לממלכה הדואלית, האזורים שהועברו לשכנותיה של הונגריה אחרי התפרקות הממלכה והאזורים שסופחו אליה מחדש בתחילת מלחמת העולם השנייה, בחסות הברית שכרתה עם גרמניה הנאצית) מנתה כשמונה מאות אלף נפש, ויותר ממחציתה – יהודים/ות מכל הסוגים והגוונים – נרדפו ונרצחו באופן שיטתי בשנה האחרונה למלחמה. השמדת יהודי/ות הונגריה בשואה בוצעה כחלק מ"הפתרון הסופי", שהחילה גרמניה הנאצית גם במדינה זו, לאחר שפלשה אליה באביב 1944, בסיוע מיליציות הונגריות פרו-פשיסטיות. רצח העם היהודי בהונגריה

15 סקירת תולדותיה של יהדות הונגריה במפנה המאות התשע-עשרה והעשרים נסמכת על המקורות שלהלן: Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, 2 vols., revised and enlarged edition, New York, NY: Columbia University Press, 1994; Raphael Patai, *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology*, Detroit, MI: Wayne State University Press, 1996; Anna Szalai (ed.), *In the Land of Hagar: The Jews of Hungary: History, Society and Culture*, Tel Aviv: Beth Hatefutsoth, 2002

16 Ármin Flesch, "A zsidó a magyar közmondásban", *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat IMIT Évkönyv* (1908), pp. 176-194

הסתייע גם בשיתוף הפעולה הנלהב – או, למצער (תרתי משמע) – באדישותה של חברת הרוב ההונגרית לסבלם של היהודים/ות, ובמעט מדי מקרי העזרה וההצלה שהיהודים/ות זכו להם ממכריהם ומכרותיהם מימים ימימה. לאור התולדות הללו, בבואנו לבחון את שבעים עד שמונים הפתגמים והאמירות מהמאה התשע-עשרה, שרובם מדירים או משמיצים יהודים/ות במפורש, לא נוכל שלא לקרוא אותם הן כטקסטים היסטוריים (כלומר, כמשקפי אירועים היסטוריים ותהליכים תרבותיים) הן כטקסטים גנאלוגיים (כלומר, כמעצבי דעות וכמשפיעים על אירועים היסטוריים ותהליכים תרבותיים). בכל מקרה, הקורפוס של עשרות הפתגמים והאמירות הללו משקף את מה שכלל ההונגרים/ות, לרבות פשוטי עם ומלומדים, יהודים ונוצרים כאחד, חשבו והרגישו – או חשבו שעליהם להרגיש – ביחס ליהודי/ות הונגריה בזמנם.

בחלקו העיקרי של מאמר זה אציג ואבחן עשרות פתגמים ואמירות המשתייכים לתתי-הסוגה הפרזיולוגית (phraseological) שיפורטו להלן: פתגמים של-ממש או משפטים תקינים, דהיינו טענות קצרות בעלות מבנה משפט תקני (הכולל נשוא או פועל בזמן מובחן), כגון "יהודי לא יחזיר חוב ישן" ("Zsidó nem ad a voltra") (Dugonics) (Erdély 8541; 89); אמירות פתגמיות, דהיינו תיאורים נרטיביים דמויי פתגם, כמו "הוא כבר תמך בחייו בחינוכם של ילדים יהודים רבים" ("Sok zsidó gyermeket felnevelt" (Margalits Felnevel) (már életében"); אמירות וביטויים מטפוריים, כלומר תיאורים דמויי פתגם המבוססים על מטפורות או על חשיבה מטפורית, כמו "אחותי, למטפחת שלך יש ריח יהודי" ("Zsidószagu a kendőd hugom") (Margalits Kendő) – אמירה שמשמעה הוא שהמטפחת נקנתה בהקפה מסוחר יהודי; וביטויים חסרי נשוא או פועל, אם מטפוריים ואם לאו, כמו "תפילת הערב של יהודים" ("Zsidó vecsernye") (Erdély) (Margalits Lárma 8555; 8555) – מונח שנגזר מהמילה עֶרֶב ברוסית (вечер או vyecher) או בפולנית (wieczór).¹⁷

בבואנו לבחון את הפתגמים והאמירות על יהודים/ות שאספו ורשמו דוגוניץ', ארדיי, שירישקה ומרגליץ' לאורך המאה התשע-עשרה, ראשית עלינו לעמוד על התכונות הלשוניות המשותפות לכולם. בחינה שיטתית של שבעים עד שמונים הפתגמים והאמירות שבקורפוס שאיתרתי מראה כי הצורה והתפקוד של רובם הם אלו של קביעות סמכותיות. כלומר, רובם מבטאים דעות נחרצות שיהודים/ות הם כאלה או כאלה, או שיש להם תכונות כאלה ואחרות. לחלופין, הפתגמים והאמירות הללו יכלו להיאמר במבנה שיח פתוח יותר, כמו שאלות ותשובות או ביטויי תנאי. למשל: "מי שלא היה רוצה להזדקן, שיתלה את עצמו" ("Ki nem kíván öreg lenni, akaszsa fel magát") (Erdély 6091), או "אם תיתן לו נעלי בית, הוא יבקש גם את מגפיך" ("Ha papucsot adsz neki, csizmádat is kéri") (Margalits Papucs). דינמיקות שיח אלה, הנפוצות בארבעת האוספים בכללותם, גם אם לא ביחס ליהודים/ות דווקא, הופכות את הפתגמים והאמירות האלה לפחות החלטיים, שכן הן מאפשרות מגוון פרשנויות ואינן חותמות את

17 הבחנות אלה נסמכות, כאמור, על מחקרי הקודם והמקיף על פתגמים ואמירות של יוצאי/ות הונגריה בישראל, במיקוד ברפרטואר של דובר פורה אחד. Rosen, הערה 2 לעיל, עמ' 35ה2.

הדברים בפסקנות. יוצאי הדופן לכלל הזה בגוף הפתגמים והאמירות הוותיק יותר על יהודים/ות הם שני משפטי התנאי שלהלן: "אם אתה מכה את היהודי שלי גם מכה את שלך" (Erdély 8544) ("Ha te vered az én zsidómat, én is verem a tiedet"), ו"אדם הגון, לו (רק) לא היה יהודי" ("Becsületes ember, ha [cask] zsidó nem) (Margalits Becsületes) (volna)" נקל לראות כי בשני המשפטים שכאן גם הניסוח בצורת התנאי אינו משפר את האפיון או הגורל השליליים של היהודים/ות המדוברים. עוד דבר הניכר במשפטי התנאי שהוצגו לעיל הוא תפקידם התחבירי של היהודים/ות במשפט: ברבים מהפתגמים והאמירות עליהם בארבעת האוספים הוותיקים היהודים/ות מוצבים כאובייקט תחבירי (object) או כמקבל-פעולה סמנטי (recipient), ולא כנושא (subject) או כסוכן פעולה (agent). רבים מהפתגמים והאמירות עליהם גם מתחילים במילה "אף" או "אפילו", ובכך מוצגים היהודים/ות, חייהם ומנהגיהם כחריגים, כאפשרויות שאומנם היה אפשר להביא בחשבון, אך לא כברירת מחדל. ומכל מקום, כוונתם של הפגמים והאמירות האלה להדריך את בני/ות החברה הכללית כיצד להתנהג. להלן כמה דוגמאות להכללה מסויגת כזו: "הוא עשוי אף להמיר את דתו ליהדות" ("Még) (a zsidónak is ki tér" (Dugonics 4); "אפילו היהודי היכה את בנו כשניצח לראשונה" (כלומר כשהבן הצליח יותר מאביו) ("Zsidó is megverte fiát, mikor először nyert") (Erdély 8540; Sirisaka Zsidó); "אפילו אצל היהודים המבוגר ביותר נוהג בסוס" ("Zsidók közt is legöregebb hajtja a lovat") (Erdély 8542; Sirisaka Zsidó); "אפילו ליהודי מריה היא אישה קדושה" ("Zsidónak is szent asszony Mária") (Erdély 8553; Margalits Mária); "אפילו היהודי מעריץ את מריה, [כשהיא] חקוקה על זהב מקרמניצה" ("Zsidó is szereti Máriát, a körmőczy aranyon") (Sirisaka Zsidó; Margalits Körmöc); או, בשינוי קל: "אפילו היהודי אוהב את מריה על המטבע עם דמותה" ("Zsidó is szereti Máriát a márfáson") (Margalits Mária).

בפתגמים ואמירות רבים אחרים באוספים הוותיקים ההתייחסות ליהודים/ות ולמנהגיהם נדחית לסוף המשפט, באמצעות מילת היחס "כמו", ואז – לא פעם לאחר השהיה והיפוך ציפיות קומי – מופיעה דוגמה בלתי מחמיאה. קבוצת הפתגמים והאמירות הזאת, הגדולה למדי, נחלקת לארבע תתי-קבוצה אחרות. בתת-הקבוצה הראשונה השוואות בין הדתות והמסורות של נוצרים ויהודים/ות, שבסופן מוצגים האחרונים תמיד כנחותים. למשל: "אספה כזאת שבה האוזן לא מוצאת כל יופי, כמו בבית תפילה יהודי" ("Oly gyülekezet, melyben a fülnek semmi gyönyörűsége") ("nincsen, mint a Zsidó templomban" (Dugonics 134); "מרעישים כמו בתפילת הערב היהודית" ("Ugy lármáznak, mint a zsidó vecsernyén") (Erdély 8555); "פוחד כל כך, כמו יהודי על הצלב" ("Úgy fél, mint Zsidó a) (Margalits Lárma) (körösztül)" (Dugonics 146); "פוחד כמו יהודי ביום שישי הטוב" ("Fél, mint nagy) (Dugonics 208; Margalits Nagypéntek) (Pénteken a Zsidó) מתחת לגרדום" ("Remeg mint a zsidó az akasztófa alatt") (Margalits Remeg); "התרגל לזה כמו שאברהם היהודי [התרגל] לרמות" ("Megszokta mint Ábrahám) (Margalits Ábrahám) (zsidó a csalást)".

בתת־הקבוצה השנייה של הפתגמים והאמירות הכוללים "כמו" לקראת הסימות מפורטות התכונות השליליות של יהודים/ות ודברים שונים הקשורים אליהם באופנים אסוציאטיביים, באופן המציג את היהודים/ות כחסרי אמונה, כרמאים וכערמומיים. בקבוצה זו נכללים, למשל, הפתגמים והאמירות שלהלן: "חסר אמונה כמו היהודי" ("Hitetlen, mint a Zsidó") (Dugonics 221; Margalits Hitetlen); "מעשי כמו היהודי" ("Élelmes mint a zsidó") (Margalits Élelmes); "מתמקח כמו יהודי על צמר" ("Alkuszik mint zsidó a gyapjura") (Erdély 8550; Margalits Alkuszik); "ערמומי כמו היהודי" ("Ravasz mint a Görög-Zsidó") (Dugonics 176; Erdély); "אדוק כמו היהודי הקבצן" ("Ájtatos mint a koldus zsidó") (Margalits 8552); "מזויף כמו ליברה [מטבע] של יהודי" ("Hamis mint a zsidó fontja") (Ájtatos Dugonics 172.); "מרמה כמו היהודי" ("Csal, mint a zsidó") (Margalits Font); "רימה אותו כמו שיהודי מרמה את הסוס שלו" ("Megcsalta mint zsidó a lovát") (Margalits Megcsal); "אני חי וקיים כמו הליברה של היהודי" ("Megvagyok (lovát) mint a zsidó fontja") (Erdély 8547; Margalits Font); "אפשרי כמו שליהודי יש קותלי חזיר" ("Van, mint a zsidónak szalonnája") (Erdély 8546), המתארת באופן ניטרלי יחסית מצב שלא יכול להתקיים, כשם שלא ייתכן שיימצאו אצל יהודים/ות (מסורתיים) קותלי חזיר.

בתת־הקבוצה השלישית מוצגים היהודים/ות כחסרי מנות, כחלשים וכאומללים. בתת־הקבוצה הזו נכללים, למשל: "אין לו מנוחה, כמו ליהודי הנודד" ("Nincs nyugta, mint a bolygó zsidónak") (Margalits Bolyong); "בא והולך כמו כאב אצל/בתוך יהודי" ("Jár/Mászkál mint a zsidóban a fájás") (Margalits Fájás, Mászkál); "מתייחס לשבע ארצות, כמו לוח שנה יהודי" ("Hét országra szól, mint a zsidó") (Margalits Kalendárium); "פרק את חבילותיו, כמו היהודי בעל הכפתור הבודד" ("Kipakkolt, mint az egygombu zsidó") (Margalits Kipakkolt); "רעש וצלולים" למרות שלא היה לו מה להציע; "יורק כמו היהודי" ("Köpköd mint a zsidó") (Margalits Köp); "מתרוצץ כמו היהודי פושט העורות" ("Lót-fut mint a bórzedő zsidó") (Margalits Lót-fut); "קרה לו מה שקרה ליהודי מ[העיריה] מאד" ("Megjárta mint a Mádi Zsidó") (Margalits Mád); "מתאים לו כמו רובה ליהודי" ("Illik neki, mint zsidónak a puska") (Margalits Puska); ו"לא

18 על אגדות ומסורות רווחות בפולקלור ההונגרי בדבר היהודי הנודד ראו, Alexander Scheiber, "The Legend of the Wandering Jew in Hungary", *Midwest Folklore* 4, 4 (1954), pp. 221-235

19 לעניין הזיהוי בין יהודים/ות לבין מכאובים ראו את הסקירה הרחבה על הומור יהודי עצמי אצל אמבר, Mária Ember, *Jár-ke, mint zsidóban a fájdalom*, Budapest: Origo-Press, 1988.

20 על מקרהו של היהודי מן העיריה מאד, שתכנן לעזוב את עיירתו אך כשעצר ללינת לילה הציב בטעות את נעליו כשפניהן לכיוון העיריה, במקום בכיוון ההפוך, ובהגיעו אליה התפלא עד כמה דומה העיריה ה"חדשה" למקומו הישן, ראו: Dan Ben-Amos (ed.), *Folktales of the Jews*, vol. 2: *Tales from Eastern Europe*, Philadelphia, PA: The Jewish Publication Society, 2007, Rosen, pp. 407-409, הערה 2 לעיל, עמ' 89.

מעסיק אותו, כמו שציָד לא היה מעסיק [עוזר] יהודי" ("Fel se veszi, mint a vadászó" "ember a zsidót" (Margalits Vadász). שתי האמירות האחרונות שכאן מציגות גברים יהודים כחלשים ופחדנים, או אולי כנטולי גבריות, נושא שאשוב אליו בהמשך המאמר, בדיון שיתמקד באפיון זה של היהודים.

תת-הקבוצה הרביעית והאחרונה היא מעין אוסף של "שונות", והיא כוללת שלוש אמירות מטפוריות מספרו של דוגוניץ' (מרגליץ', הנסמך עליו, מציגן כאמירות שבמרכזן מילת היחס "בתוך", "ben/ne") על יהודי הנמצא בתוך סוס – הכוללות את אותם תיאורים מזויעים שהזכרתי בתחילת המאמר. דוגוניץ' מבאר כי מקור האמירות הפתגמיות הללו בסיפור על שודדים שתקפו יהודי רכוב על סוס ולקחו את סוסו. לאחר מכן, כדי למנוע מהעוברים והשבים לזהות את הסוס, חתכו את בטנו ותפרו לתוכה את רוכבו היהודי, ליד זנב הסוס או מתחתיו, כך שרק שערו וזקנו בצבצו ממנה – וכך גרמו לעוברים ולשבים לתמוה על היצור המוזר שלנגד עיניהם (Dugonics 206). כאן המקום לציין כי בשפה ההונגרית הביטוי "הוא בפנים" (Benne van) שגור הן לציון הסכמתו של האדם לדבר-מה והן לציון הימצאותו בתוך משהו, והוא נאמר, ככל הנראה, במנותק מגרסתו המלאה, הפוגענית, שתוארה לעיל.

השוואה בין דבר אחד לאחר באמצעות מילת היחס "כמו" מבססת קשר רופף, משום שהיא מותירה מקום לדברים שאנו משווים ביניהם להיות דומים גם לדברים רבים אחרים. לעומתה, החיבור בין שני דברים באמצעות פועל מאגד או באמצעות מטפורה המציינת זהות או דמיון יוצר ביניהם קשר חזק וחד-משמעי. כך הסביר זאת תאורטיקן הספרות האמריקני הנודע נורת'רופ פריי:

במטפורה, שני דברים מזוהים זה עם זה בעוד כל אחד מהם שומר על צורתו-שלו. כך, אם נאמר "הגיבור היה אריה" נזהה את הגיבור עם האריה אך בה-בעת, הן הגיבור והן האריה מזוהים כהם-עצמם.²¹

מנגנון הזיהוי המחוזק והחד-משמעי הזה מתקיים באמירה המטפורית הפשוטה והישירה: "המקדח של השטן הוא יהודי" או "היהודי הוא המקדח של השטן" (התחביר כאן יוצר שקילות, שבה הן האיבר שבצידו האחד של האוגד הן האיבר שבצידו השני יכולים לעמוד בתפקיד הנושא) ("Zsidó az ördög fűrója") (Margalits Fűró; Sirisaka Zsidó). אמירה זו ואמירות דומות לה משקפות תפיסות ואמונות דתיות עממיות של נוצרים בימי הביניים, המייחסות ליהודים/ות כוחות נסתרים ויוצאי דופן או תכונות שטניות. כפי שהראה יהושע טרכטנברג במחקרו המקיף מאמצע המאה העשרים, תפיסות ואמונות אלה התפתחו במאות שאחרי ימי הביניים לכדי אנטישמיות מודרנית, כשהטיעונים בדבר

21 נורת'רופ פריי, אנטומיה של ביקורת: ארבע מסות, מאנגלית: אילנה בינג, אור יהודה ובאר שבע: כנרת זמורה-ביתן דביר ומכון הקשרים, 2016, עמ' 167.

הדמוניות של היהודים/ות הותמרו בטיעונים בדבר שונותם התרבותית.²² מנגנון זיהוי דומה קורה גם באמירה המטפורית הקצרה: "זה הגיע לידיים יהודיות" ("Zsidó kézre" került) (Erdély 8545). בשתי האמירות הללו נתפסים היהודים/ות כשטניים במובן עממי ויום-יומי, להבדיל מן המובן התאולוגי והמלומד – אם כי, כפי שהראו טרכטנברג ואחרים, חיי היום-יום של דוברי/ות פתגמים כגון אלה הושפעו מתכנים דתיים שנמסרו באירועים ובטקסים דתיים נוצריים. אמונות עממיות מסוג זה מבוטאות גם בפתגמים כגון "פגישה עם יהודי משמעה מזל" ("Zsidóval találkozni szerencsét jelent") (Sirisaka) ("Zsidó a"), ו"מי שאינו מברך יהודי לשלום [יזכה למזל רע ו]ימעד על המפתן" ("Aki a zsidónak nem köszön, átesik a küszöbön") (Margalits Átesik, Köszön).

אמירות מטפוריות המתחילות בביטוי "ישנו יהודי" ("Zsidó van") לרוב מתארות את היהודי/יה כ"אחר" אולטימטיבי, הבולט בשונותו ובאי-שייכותו לסביבתו. דוגמאות לאמירות כאלה הן, למשל: "ישנו יהודי בבית" ("Zsidó van a házban") (Erdély 8539; Sirisaka) ("Zsidó van a hártában") (Sirisaka); "יש יהודי בחפיסת הקלפים" (Zsidó), בהצבעה על קלף המונח הפוך משאר הקלפים בחפיסה, ובהרחבה: אדם או דבר המתבלטים בשונותם. באותו הקשר, של זרות ואי שייכות, נזכרים יהודים/ות במגוון רשימות של "אחרים". דוגמאות לכך הן, למשל, האמירות האלה: "שלושה יוונים, שלושה טורקים ושלושה יהודים: תשעה פגאנים" ("Három Görög, három Török, három zsidó: kilenc Pogány") (Dugonics 69; Erdély 3513); "יד צוענית, יד יהודית, יד אחרונה" ("Cigánykéz, zsidókéz, utolsó kéz") (Margalits Cigánykéz), כלומר זו היד האחרונה שיש לסמוך עליה לעזרה בעבודה; וכן "יין צריך להיות קתולי-רומאי באמונתו (חזק), רפורמי (טהור), יהודי (שלא עבר טבילה) ולותרני (פושר)" ("A bor legyen római katolikus hitében [erős], legyen református [tisza], legyen Margalits) (zsidó [keresztetlen] és legyen luteránus [se hideg, se meleg]) (Katolikus). על כל אלה נוספות האמירות שנזכרו לעיל, על היהודי היווני הערמומי ועל סילוק הסוחרים/ות או הקונים/ות היהודיים משווקים ומירידים, כי מן הסתם כבר הרוויחו דיים.

בבואנו לבחון את ייצוגן של קבוצות גיל ומגדר באוספים שנבחנו נראה שכמעט אין בהם שום אזכור של ילדים/ות וצעירים/ות, מלבד ההתייחסות העקיפה, שהוזכרה לעיל, לילד או לנער לא יהודי ששכח להסיר את כובעו כשנכנס הביתה ("כמו יהודי בבית"), או התייחסויות לילדים/ות היהודיים הרבים הנתמכים בידי מי שחבים כסף להוריהם. נשים נזכרות בביטוי הסתום "יהודי של נשים" ("Asszonyok zsidója") (Sirikasa)

Joshua Trachtenberg, *The Devil and the Jews: The Medieval Conception of the Jew and its Relation to Modern Antisemitism*, New Haven, CT: Yale University Press, 1943; Francesca Matteoni, "The Jew, the Blood and the Body in Late Medieval and Early Modern Europe", *Folklore* 119, 2 (2008), pp. 182-200; Irven M. Resnick, "Odo of Tournai and the Dehumanization of Medieval Jews: A Reexamination", *Jewish Quarterly Review* 98, 4 (Fall 2008), pp. 471-484

(Zsidó), שאפשר לפרשו כמצביע על גבר – יהודי או אחר – בלתי גברי או חלש פיזית, או לחלופין, כמצביע על הלכות האישיות היהודיות, התחומות את זמני ההתייחדות המינית של זוגות נשואים על פי מועדי הווסת של האישה, ולפיכך מותירות בידיה שליטה כלשהי בנוגע ליחסי המין של בני הזוג. אך ייתכן גם שזוהי התייחסות לגבר יהודי המתחבב דווקא על נשים לא יהודיות, או למשיכה של נשים לא יהודיות לגברים יהודיים, כפי שמתואר בכמה וכמה מן הנובלות של אהרן אפלפלד, אולי קאטרִינה בראש ובראשונה, וכן בסיפור “האדונית והרוכל” של ש״י עגנון.²³ מחקרים תרבותיים רבים שבחנו את תהליכי ההתעוררות הלאומית בקרב יהודי אירופה במאה התשע-עשרה עוסקים בדימוי הלא-גברי או ה”כמו-נשי” של גברים יהודיים הן בעיני סביבתם הלא יהודית הן בעיני יהודים/ות נאורים, מתחלנים או מחולנים או מתבוללים, ואחת היא אם מדובר בלומדי תורה אדוקים או באינטלקטואלים חילוניים. עבודותיהם של חוקרים וחוקרות כגון סנדר גילמן, שרון גילרמן וירון פלג, העוסקות בתפיסות הגוף היהודי בעידן של התעוררות הלאומיות באירופה, חוזרות וחושפות את הטענה שבמהלך מאות שנות גלות איבד הגבר היהודי את הקשר לטבע, על מחזוריו העונתיים ויכולת ההתחדשות שלו, ובתוך כך איבד את הטבעיות שלו-עצמו.²⁴ בזירות שיח משכילות ובקרב מעמדות גבוהים קיבלה הטענה בדבר הגבריות היהודית המוחלשת או המעוותת ביטוי נרחב יותר מאשר בקרב פשוטי העם, אך היא לא יכלה שלא לזלוג גם לזירות השיח הללו, כפי שעולה מן הפתגמים והאמירות העממיים שנזכרו כאן.

אשר לנשים יהודיות המוזכרות באוספים מן המאה התשע-עשרה, בשלושה מתוך ארבעת האוספים מצאתי את האמירה “משהו תמיד משתלשל על [צווארה של] אישה יהודייה” (“Zsidó asszonyon mindig/mindenkor fityeg valami”) (Dugonics 222); (Erdély 8543; Sirisaka Zsidó), המציגה נשים יהודיות כחסרות חן, חסרות טעם או זולות ובוטות מינית – והשוו זאת לאמירה המטפורית “אחותי, למטפחת שלך יש ריח יהודי”, שנזכרה לעיל, הפונה לאישה לא יהודייה שאין לה אמצעים לרכוש מטפחת או דבר מותרות אחר שנפשה חשקה בו, ומשום כך היא קונה אותם בהקפה, וייתכן שגם במחיר מופקע, מסוחר יהודי ערמומי. באמירה על המטפחת יש רמיזה לפתיינותו או רמאותו של היהודי, ואילו אזכור חושי המגע והריח מעורר קונוטציות מיניות וחושניות בוטות, כפי שקורה גם בשתי האמירות האחרות על נשים חזקות, גברים מוחלשים והמשיכה ביניהם. באופן מפתיע, מלבד האמירה על נדירותו של בשר חזיר אצל יהודים/ות, אף לא אחד מבין שבעים עד שמונים הפתגמים והאמירות המזכירים יהודים/ות בארבעת האוספים

23 אהרן אפלפלד, קאטרִינה, ירושלים: כתר, 1989; ש״י עגנון, “האדונית והרוכל”, סמוך ונראה: סיפורים עם ספר המעשים, ירושלים ותל אביב: שוקן, 1951, עמ' 92–102.

24 Sander Gilman, *The Jew's Body*, New York, NY: Routledge, 1991; Sander Gilman, *Jewish Frontiers: Essays on Bodies, Histories, and Identities*, New York, NY: Palgrave Macmillan, 2003; Sharon Gillerman, “Samson in Vienna: The Theatrics of Jewish Masculinity”, *Jewish Social Studies, New Series* 9, 2 (2003), pp. 65-98; Yaron Peleg, “Heroic Conduct: Homoeroticism and the Creation of Modern Jewish Masculinities”, *Jewish Social Studies, New Series* 13, 1 (2006), pp. 31-58

מהמאה התשע־עשרה מזכיר את האתוס היהודי – המנהגים השונים מן המקובל בחברה הכללית, הקשורים למחזורי השנה והחיים היהודיים או לענייני כשרות, מאכלים ומופעים אחרים של התרבות החומרית ביהדות. כמו כן, לא מוזכרות בקורפוס דמויות בולטות בקהילות יהודיות, כגון רב, מורה או מלמד, תלמיד, דיין, שוחט או צדיק, ולא נשותיהם של מי מאלה. נעדרים מן הקורפוס גם יהודים/ות "יום־יומיים", המופיעים־גם־מופיעים בעבודותיהם של סופרים הונגריים נודעים בני המאה התשע־עשרה ותחילת המאה העשרים, כגון יוז'ף אטווש, מור יוקאי, קלמן מיקסאט, זולטאן אמברוש, מיהאי באביץ' וז'יגמונד מוריץ, כמפורט בספרו המקיף של רפאל פטאי על יהדות הונגריה.²⁵ החסרים או הפערים האלה מעידים, לפחות כפי שעולה מעיון בארבעת האוספים מן המאה התשע־עשרה, כי ההונגרים/ות הנוצרים שהתגוררו בצד היהודים/ות, אם בכפר, אם בעיירה קטנה ואם בבודפשט הבירה, לא ראו בהם קבוצה מובחנת, המקיימת חיים, כללים ומנהגים משלה, אלא רק – או בעיקר – "אחרים" מוזרים ודחויים שחיו בקרבם. יוצאי הדופן לכך הם זבנים ורוכלים יהודים תאבי בצע ורמאים, שההתייחסויות והתיאורים השליליים שזכו להם מצדיקים, לכאורה, את רצונה של חברת הרוב ההונגרית להיפרע או להתפטר מהם. משמעות כל זה היא שהפתגמים והאמירות בארבעת האוספים הללו משקפים באופן חלקי מאוד את מערכות היחסים האמיתיות שכלל הנראה התקיימו בין ההונגרים/ות ובין היהודים/ות ההונגריים בני אותה התקופה, כמתואר ביצירות הסופרים ההונגריים שמנתי. ייתכן שהטיה זו בהצגת הדברים מקורה במטרת האוספים לשקף ולבצר את הסנטימנטים הלאומיים ודוחי המיעוטים של העם ההונגרי, ומטרה זו הותירה מעט מקום להכלה מכבדת ואוהדת של קבוצות אחרות בחברה, כמו יהודים/ות, צוענים/ות ובני/ות מיעוטים אחרים.

במאמרה על האופנים שבהם זוכרים הכפריים/ות ההונגריים מצפון הונגריה את היהודים/ות שחיו בצידם עד מלחמת העולם השנייה ונרצחו בשואה, מציגה חוקרת הסיפורת האישית ההונגרייה אווה הוּשְׁבֵי־דֶרְוֹשׁ תמונה עשירה מזו המשתקפת פֶּתגמים, באמירות ובטקסטים כגון אלה שבחנתי כאן. הוּשְׁבֵי־דֶרוּשׁ מראה כי אומנם הכפריים/ות הזקנים שאת דבריהם תיעדה התייחסו ליהודים/ות ככלל ברוח הדרשות האנטי־יהודיות ששמעו בכנסיותיהם, אך כשיפרו על א/נשים יחידים או על משפחות יהודיות ספציפיות שהיו במגע עימם בחיי היום־יום בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, ש"לא שבו" לכפריהם אחרי מלחמת העולם השנייה, זכרו אותם לטובה בלבד.²⁶ ורוניקה גורוג־קֶרְדִי, חוקרת תרבות הונגרייה אחרת, עמדה על קיומם של אגדות וטקסטים פתגמיים דתיים־עממיים שהנחילו את שנאת היהודים/ות המסורתית והעמיקו אותה בקרב קהלי שומעיהם בטקסים ובאירועים דתיים נוצריים, אף זאת ללא כל קשר ליהודים/ות

25 Patai, הערה 15 לעיל, עמ' 665–666.

26 Éva Huseby-Darvas, "Remembering Our Jews": I Complexity of Village Relations in North Hungary", *Jewish Folklore and Ethnology Review* 13, 1 (1991), pp. 5-7

אמיתיים בשר ודם שייטכן שאותם קהלים פגשו בשגרת חייהם.²⁷ טָמֵשׁ פורגין, שכתב את ההקדמה לקיבוץ ארבעת אוספי הפתגמים מהמאה התשע-עשרה, וכמוהו וולפנג מידר, שנזכר לעיל בהקשר הפולקלור הנאצי-גרמני, חקרו שניהם את הסטראוטיפים ואת תהליכי היווצרותם בדת העממית, בפולקלור ובתעמולה הפוליטית האנטישמיים במרכז אירופה ובמזרח אירופה בין מחצית המאה התשע-עשרה למחצית המאה העשרים.²⁸ מחקריהם של הושבי-דרוש, גורוג-קרדי, פורגין ומידר, וכן עושר החומרים שעליהם התבססו, חושפים את המנגנון השיטתי של הפיכת הזר, במקרה זה היהודי, מְשׁוֹנָה ומזר בשל מראהו או מנהגיו לכדי "אחר" שלילי במהותו, מזיק ומאיים שראוי לסלקו. הקצנה זו של נתון השונות הבסיסית מושגת באמצעות שפה נחרצת, עוצמתית, משכנעת ורגשית, ומן המחקרים עולה כי המנגנון כל כך חזק וסוחף, עד שא/נשים וקבוצות עשויים להשתמש בעצמם בתייגים של יחידי/ות הקבוצה הדחוייה או המודרת, להדהד אותם, להעבירם הלאה ובסופו של דבר אף להאמין בהם – גם כשהם מנוגדים לחוויותיהם האישיות הבלתי אמצעיות.

לסיכום, במאמר זה בחנתי שבעה אוספים של פתגמים ואמירות הונגריים על יהודים / ות במאתיים השנים האחרונות: ארבעה אוספים מהמאה התשע-עשרה, הנגישים כיום ברשת, ושלושה מהמאה העשרים, שמתוכם רק אחד זמין ברשת ואילו שני האחרים קיימים רק בדפוס. האוספים מהמאה התשע-עשרה מכילים שפע יחסי של פתגמים ואמירות על יהודים/ות, שמתוכם התמקדתי בכשבעים עד שמונים אקזמפלרים, ואילו האוספים מהמאה העשרים כמעט שאינם מכילים התייחסויות ליהודים/ות. הפתגמים והאמירות על יהודים/ות מהמאה התשע-עשרה אחידים למדי בנימתם הסמכותית המשותפת ובמאפייניהם הלשוניים-תחביריים, כגון השמת היהודים/ות בתפקידים של אובייקטים תחביריים-סמנטיים ולא באלה של נושאים (סובייקטים) או של סוכני פעולה, שימוש נרחב במילות הסתייגות כגון "אפילו" לפני הצגת היהודים/ות ונטייה נרחבת עוד יותר לאפיונם או לאפיון יהדותם ומנהגיהם באור שלילי. כתוצאה מכל אלה מוצגים היהודים / ות כחסרי אמונה, כבלתי ישרים, כחלשים, כדוחים וכ"אחרים" מובהקים, לעיתים חזקים ומרתיעים ולעיתים עלובים ומעוררי רחמים. במאמר התייחסתי גם לחוסרים או לפערים בולטים בקורפוס שבחנתי, כגון היעדר כל התייחסות מכבדת – או לפחות ניטרלית – לאתוס ולמנהגים יהודיים, לחסרונן של דמויות חיוביות יוצאות דופן או יום-יומיות, ולחסרונן של שיקוף כלשהו של יחסי שכנות, קרבה, חברות או משיכה בין הונגרים/ות ליהודים/ות, יחסים שדווקא זוכים לתיאורים ולהנצחה ביצירות ספרות כתובה מאותה

Veronika Görög-Karady, "Ethnic Stereotypes and Folklore—the Jew in Hungarian Oral Literature", Reimund Kvideland (ed.), *Folklore Processed: In Honor of Lauri Honko on his 60th Birthday, 6th March 1992*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1992, pp. 114-126

Tamás Forgács, "Cigány, zsidó meg a pap, hogy megcsaljon azon kap...—avagy: 28 hogyan születik és működik a nyelvi sztereotípiá", *Néprajz és nyelvudomány* 39 (1998), pp. 87-105. הערה 11 לעיל.

תקופה, וגם בסיפורת אישית שנרשמה מפי מי שהיו שכניהם ושכנותיהם של יהודי/ות הונגריה שנספו בשואה.

כיוון שפתגמים הם צורת ביטוי עממית, כלומר של העם, מפי העם ועל העם, אני מקשרת את ניתוח התוכן והלשון שלהם להיסטוריה של הונגריה ושל היהודים/ות שחיו בה במאתיים השנים האחרונות, ומראה כיצד התוכן והמסרים המדירים בפתגמים ובאמירות שבחנתי מיטיבים לשקף את ההיסטוריה של יהודי/ות הונגריה לאורך התקופה הנחקרת. במחקרה על תרומתם של יהודי/ות בודפשט המתבוללים במפנה המאות התשע-עשרה והעשרים לתרבות המטרופולין, הסיקה מרי גלוק שיהודים/ות אלה היו משפיעים אך "שקופים". מסקנת מחקרי הנוכחי, לעומת זאת, היא שהם נראו-גם-נראו – אך נתפסו כשליילים וכראויים לזלזול, לתיעוב ולדחייה מחברת הרוב ההונגרית, שבעשורים שאחרי מפנה המאות אכן פעלה ככל יכולתה לסילוקם מקרבה. סביר להניח כי הסיבה להבדל בין מסקנתה של גלוק ומסקנתי היא שגלוק עסקה במעמדות גבוהים, שהיהודים בהם לא הבליטו את יהדותם, ואילו אני עוסקת במעמדות נמוכים, שהיהודים בהם לא יכלו ולא רצו להסתיר את יהדותם. כמעט מאה שנה לאחר מעשה, וכמאתיים שנה לאחר פרסומו של הוותיק שבאוספי הפתגמים והאמירות שבחנתי במאמר זה, ספרו של אנדרש דוגוניץ', יש משום אירוניה מרירה, או אולי נקמה זעירה, בממצאי הסקר הגנטי שערכה חברת *MyHeritage* הישראלית בהונגריה, שהראו כי שיעור האנשים ממוצא אתני יהודי במדינה זו הוא השני בגודלו אחרי שיעורו במדינת ישראל, וכי הוא גבוה פי שניים משיעורם בארצות הברית.²⁹ אכן, לא קל להוציא מן הסוס ההונגרי את בעליו היהודי – גם אם זה נתפר לבטן הסוס הגנוב רק כדי שהסוס לא יזוהה, חלילה, כסוסו של יהודי.

המחלקה לספרות עברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

29 יצחק טסלר, "אישטנם: האחוז הגבוה ביותר של צאצאי יהודים – בהונגריה", *ynet*, (13/8/2019), <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5568245,00.html>

